

Ю. А. Мочанов. ДРЕВНЕЙШИЙ ПАЛЕОЛИТ ДИРИНГА И ПРОБЛЕМА ВНЕТРОПИЧЕСКОЙ ПРАРОДИНЫ ЧЕЛОВЕЧЕСТВА.— Новосибирск: Наука, 1992.— 224 с.

С. В. Смирнов

Цієї монографії фахівці з історії первісного суспільства чекали давно. Очікування підігрівались сенсаційними повідомленнями її автора про те, що в незвичних для палеоліту умовах вічної мерзлоти знайдено матеріали, які кардинально змінюють наші уявлення про місце, умови і механізм походження людства. До того ж було відомо, що Ю. О. Мочанов працює в надзвичайно важких умовах, здійснюючи величезний обсяг польових робіт, що вимагає неабиякої цілеспрямованості і справжньої мужності.

Перший розділ праці присвячено геологічній ситуації. Хочеться наголосити, що геологічними дослідженнями Дірінга займались, як випливає з тексту книги, в основному археологи. Не без надії Ю. О. Мочанов пише, що залучення професійних геологів до вивчення Дірінга «позбавить нас багатьох труднощів і дозволить зосередити основну увагу ПАЕ на вивченні шару Дірінга, який вміщує культурні залишки, та археологічної колекції, що походить звідси. Поки що нам доводиться в основному провадити геологічні роботи, а в інтерпретації геологічного віку різних шарів Дірінга, головним чином, спиратись на останні стратиграфічні схеми неоген-четвертинних відкладів Центральної Якутії» (с. 70, 71).

Стратиграфія Дірінга складна і, як пише Ю. О. Мочанов, «...практично всі шари, за винятком руслового алювію (шари 2 та 3), неможливо чітко скорелювати зі стратиграфічними таксонами різних схем терас середньої Лени, котрі наводяться у працях геологів... Поки що, — продовжує він — остаточно не доведено, чи можна вважати шари 4—16 дійсно новими стратиграфічними таксонами, чи ні. Якщо наша інтерпретація більш-менш правдива, слід провести певне уточнення наявних стратиграфічних схем пліо-плейстоценових відкладів терас середньої Лени. Якщо ми помиляємось, треба чітко показати, в чому це полягає і залишити без змін існуючі схеми» (с. 70).

У чому важливість наведених слів Ю. О. Мочанова? Вони свідчать, що серед професійних геологів не існує єдиної стратиграфічної схеми терасових відкладів Лени, що наведені у книзі розділ Дірінга додає нових складюючів до цієї неясної ситуації, і що до остаточних висновків стосовно стратиграфічної позиції археологічної пам'ятки ще далеко. Ось чому не можна не погодитись з висновком автора монографії про «необхідність продовження подальшого вивчення стратиграфії Дірінга» (с. 70), і що до цієї важливої роботи мусять бути залучені геологи, здатні забезпечити «комплексне геологічне обстеження і перевірку обґрунтованості існуючих стратиграфічних схем» (с. 70).

Як бачимо, у вивченні геології пам'ятки багато невирішених проблем, проте Ю. О. Мочанов у цій невизначеній ситуації стверджує, що археологічні знахідки Дірінга за геологічними даними датуються часом 2,5—1,8 млн років тому. Отже, сенсаційні повідомлення про глибоку давнину пам'ятки не можуть сприйматися як вмотивовані.

Хоча Ю. О. Мочанов на підставі власних геологічних спостережень приймає дату 2,5—1,8 млн років тому, існують дещо відмінні погляди на проблему датування Дірінга. У книзі він наводить такий варіант датування. У 1987 р. вже після того, як була оприлюднена наведена вище дата, геолог А. В. Пеньков, спираючись на палеомагнітні критерії, провів значну роботу з уточнення дати Дірінга. Він розробив п'ять варіантів віку для порід, котрі підстидають і перекривають культурні рештки, і одержав такі результати. На його думку, найменш вірогідний перший варіант, за яким визначається дата 1,2—1,0 млн років. Найбільш суперечливим, за оцінкою цього дослідника, є п'ятий варіант: він визначає дату 3,7—3,2 млн років. Проміжні другий, третій

та четвертій варіанти розглядаються ним як рівновірогідні: 1,6—1,2 млн років, 2,9—2,3 млн років та 3,3—2,7 млн років. Розробник цих датувальних варіантів А. В. Пеньков наголошує, що вони одержані виключно на підставі палеомагнітних даних і тому мусять бути перевірені методами комплексних досліджень та біостратиграфічного контролю. Все це наводить у своїй монографії Ю. О. Мочанов, але чомусь не помічає, що воно є свідченням того, що запропонована ним дата також не є безумовно доведеною і вимагає комплексної перевірки з залученням різних даних.

Закінчуючи розгляд першого розділу книги, підкреслимо, що величезні за обсягом польові роботи з вивчення геологічної ситуації Дірінга поки що не дали чіткої і недвозначної відповіді на питання про вік пам'ятки. Це справа майбутнього, і хочеться вірити, що геологи почують заклик Ю. О. Мочанова до співпраці, і здійснять цю роботу на справді професійній основі.

Публікації археологічних матеріалів присвячується невеличкій за обсягом, але багато ілюстрований планами та фотографіями розділ.

У ньому розглядаються матеріали, здобуті протягом 1982—1987 рр. у п'яти розкопках, загальна площа яких становить близько 12 тис м². Матеріал залягав у п'ятому стратиграфічному шарі у вигляді 16 окремих скупчень. Колекція з розкопок після 1988 р., коли було досліджено дев'ять нових скупчень, у книзі не розглядається, оскільки вона не пройшла на той час наукову обробку. Тут виникає два запитання: по-перше, чому виникла потреба публікувати підсумкову монографію до закінчення обробки всього здобутого в полі матеріалу, по-друге, чому до завершення обробки другої частини дірінзької колекції автор вивчено говорить, що ці матеріали «загалом не змінили техніко-типологічні показники (ТПП) дірінзького комплексу» (с. 76).

На думку Ю. О. Мочанова, матеріали окремих скупчень можна об'єднати в єдиний комплекс, розуміючи під цим словом те, що вони належать до одного культурно-хронологічного етапу раннього палеоліту. Кожне скупчення слід розглядати як залишки однієї стоянки (с. 78, 79). Скупчення, як правило, займають площу 10—30 м². Вони відрізняються слабкою насиченістю знахідками і дуже розмитими, нечіткими межами. Всупереч тим археологам, хто знайомився з матеріалами пам'ятки безпосередньо в експедиційних умовах і хто відстоює думку про його перевідкладення, автор книги доводить, що культурний шар знаходиться *in situ*.

Інвентар, котрий публікується у монографії, нараховує 3166 предметів; за винятком кількох виробів з діабазу та кремністої породи, він виготовлений з різних порід кварциту. Кварцитові вироби в будь-яких умовах набагато важче «читаються», ніж вироби з кремню та близьких до нього порід. До цього слід додати, що дірінзькі матеріали мають низку специфічних ознак, котрі виділяють їх з-поміж матеріалів інших пам'яток. По-перше, значна частина кам'яних предметів мають сліди дії солової корозії у вигляді люстражу поверхні, залощеності граней та дрібних виїмок. По-друге, матеріали Дірінга зазнали впливу десквамації — відшарування гірських порід під дією різких коливань температур. Особливо інтенсивний вплив цей фактор має в зоні вічної мерзлоти, оскільки спричиняє значні пошкодження поверхні камення. Усе це разом взятє створює значні складності у визначенні істотності виробів. Сам Ю. О. Мочанов відзначає, що розрізні штучно створені кам'яні вироби від природних уламків у ряді випадків дуже важко (с. 97). Сліди солової корозії та десквамації іноді бувають настільки сильні, що, за висловом Ю. О. Мочанова, «поглинули» частину штучних знарядь. Він підкреслює, що часто в точці сколюючого удару на місці ударного горбка на нижній поверхні знаходиться виїмка, і навпаки зверху — ударний горбок. Лише тоді, коли вдається з'єднати кілька окремих відщепів, з'являється можливість точно визначити, де верх, а де низ виробу. Отже, у вивченні колекції Дірінга можливі серйозні помилки, викликані об'єктивними факторами.

Знаряддя, як їх описує автор розкопок, складаються з чоперів та чопінгів, виготовлених з валунів, гальок та уламків, а також різноманітних примітивних скребел з осколків та відщепів. Чопери різні за розмірами та вагою — від 0,5 до 4,5 кг. Є мікрочопери, куди залучені вироби, маса яких становить 0,1—0,2 кг. Чопінги невирозні і нечисленні, «вони виділені, — пише Ю. О. Мочанов, — в основному для зручності порівняння з ольдовійськими комплексами Африки» (с. 111). Це не можна не оцінити як відверту типологічну натяжку, спрямовану на підтвердження техніко-типологічних паралелей з Ольдоваєм, що для автора монографії має вирішальне значення. Відщепи досить невирозні і схожі на звичайні осколки. Вони нечисленні, мають незначні розміри і загалом відповідають техніці обробки каменю, яку Ю. О. Мочанов визначає як розколювання або дроблення, котре не передбачало наявність спеціальних нуклеусів (с. 105). Зрозуміло, що це спричинило відсутність виразних відщепових знарядь.

Хотілося б звернути особливу увагу на одну деталь. Великі каміні-кувадла та маленькі каміні-відбіїтники Ю. О. Мочанов називає знаряддями для знарядь (с. 100). Мусимо наголосити, що це не спеціально створені штучні знаряддя, а суто природні предмети, котрі могли використовуватись у процесі розщеплення каменю, тому говорити про справжні знаряддя для знарядь немає ніякого сенсу. Справжні знаряддя для знарядь — це результат спеціальної діяльності по їх виготовленню.

За Ю. О. Мочановим, дрізнзкї на найдавнїшї африканскї комплексї об'єднують-ся такими спїльними рисами: технїка первинної обробки каменю і типологїя знарядь — наявнїсть «кінцевих, бокових, багатолезових, диско-, долото-, рубанкоподїбних та загострених чоперїв» (с. 124). Є значнї вїдмїнностї, вони зводять-ся до того, що Дїрїнг не має сферодїв, багатогранникїв, двобїчних дискїв, проторубїл, нуклеусїв та дрїбних знарядь на вїдїснах та уламках, яких в Олдоваї набагато бїльше, нїж чо-перїв. Ю. О. Мочанов наполягає на гомогенностї дїрїзнзкої колекцїї, неперевїд-кладеностї матерїалїв і на тому, що технїко-типологїчнї спїввїдношення з африкан-ськими комплексами свїдчать про те, що Дїрїнг належїть до олдоваїської доби ран-нього палеолїту.

Оцїнюючи цї висновки Ю. О. Мочанова, слїд сказати, що Дїрїнг не має повного олдоваїського технїко-типологїчного комплексу — і це дуже важливо. Тї вїдмїнностї, якї вїдзначає вїн сам і якї ми перерахували вище, мусять бути не просто зафїксованї, а повною мїрою оцїненї. На тїлї існуючих вїдмїнностей домінанта рїзних чоперїв у ма-терїалах Дїрїнга може оцїнюватїсь децю по-їншому, і факт широкого хронологїчного дїапазону побутування чоперїв у даному випадку не слїд так легко вїдкидати, як не робить Ю. О. Мочанов. Зовсїм не виключено, що досить великїй вїмст чоперїв у ма-терїалах Дїрїнга може мати визначальне значення для оцїнки мїсцезнаходження. У будь-якому разї факт залишається фактом: Дїрїнг не має повного олдоваїського тех-нїко-типологїчного спектру. Тут практично вїдсутнї тї знахїдки, якї мають безумовно вгучне походження (чопїни, двобїчно обробленї диски, подїєдри, проторубїла, нук-леуси та морфологїчно виразнї вїдцїни з усїма ознаками штучного розколдовання). Але є те, що пов'язано з ударом одного природного каменя по їншому, і ми добре знаємо, що це може бути пов'язане з дїєю суто природних факторїв. Якщо до цього додати, що дїрїзнзкї знахїдки сильню пошкодженї десквамацїєю, то сумнїви щодо вгучностї дїрїзнзкої колекцїї можуть виявитїсь не такими вже несподїваними. Отже, треба позбавитїсь сенсацїйностї і розпочати поглиблену комплексну перевїрку всїх даних — геологїчних, археологїчних, петрографїчних та їнших.

На жаль, у книзї немає спецїального роздїлу, прив'язаного методологїчним пита-нням теорїї антропогенезу, тому вихїднї теоретичнї принципи, на яких ґрунтується кон-цепцїя Ю. О. Мочанова, доводиться вїдтворювати, аналізуючи окремї його висловлю-вання, розкиданї по тексті.

Теоретично хїбним є вихїднїй постулат Ю. О. Мочанова: «...твердження про нерївномїрнїсть їсторичного розвитку в палеолїтї є сумнївними, оскїльки вони не об-ґрунтовують-ся незалежними фактами» (с. 27). Навпаки, факти говорять, що нерїв-номїрнїсть їсторичного поступу людства характерна для всїх епох, починаючи з ан-тропогенезу, якїї за археологїчною перїодизацїєю вїшнюїдає ранньому палеолїту. У цьому зв'язку досить згадати хоча б такїй промовистїй факт: не всї неандертальскї групи мустєрьського населення переросли у саваннїтнї групи пїзнього палеолїту. На-явнїсть тушникових лїній розвитку у неандертальцїв сьогоднї нї в кого не викликає сум-нїву, і це є нїщо їнше як однї з проявїв нерївномїрностї розвитку. А хїба Ю. О. Мо-чанову не вїдомї вже досить численнї випадки, коли на багатонарових пам'ятках на-пїзолїту культурнї шарн пїзнього палеолїту зверху перекривають-ся культурними шарами мустєрьського типу? Це яскравїй прояв нерївномїрностї розвитку.

Постулюючи вїдсутнїсть нерївномїрностї їсторичного розвитку в палеолїтї, Ю. О. Мочанов спрощує теоретичне бачення їсторичного процесу і закладає цим не-правомїрну базу для оцїнки археологїчних джерел. Саме звїден впливає важливїй для нього пїдхїд: якщо матерїали рїзних палеолїтичних пам'яткок мають однаковї або близькї типологїчнї показники, то вони мають однаковїй або близькїй їсторичнїй вїк. Аргументацїя глибокої давнїни Дїрїнга базується на використаннї цього пїдходу.

Завернюючи опис археологїчних матерїалїв Дїрїнга, Ю. О. Мочанов накреслює, що «науцї не потрібнї сенсацїї типу Пїльдауна, Улаїнки та Фїлімонок... Для розв'язання такої найважливїшої проблеми як походження людства, необхїднї суворо пе-ревїренї факти. Феномен Дїрїнга очевиднїй. Якщо його вїк бїльш давнїй нїж Олдоваї Африки, то можна буде розробляти проблему походжен. я людства не в сприятливих умовах жаркого кїмату, а в екстремальних умовах холодного поясу» (с. 131).

Аналізуючи сказане, слїд накреслити кїлька моментїв.

По-перше, Ю. О. Мочанов виходить з тїєї тези, що вїн користується перевїреними фактами. Але це не зовсїм так. Будь-якїй задїяннїй у дослїдженнї показник набуває статусу наукового факту тїльки за умови, коли вїн їнтерпретується з точки зору певної теоретичної концепцїї. Голїх фактїв як таких не їснує, і намагання розглядати тї чи їншї показники поза їснуючими теоретичними концепцїями лише створює їлюзїю об'єктивностї, а насправдї веде до суб'єктивїзму. Як би не нагадували дїрїзнзкї зна-хїдки матерїали Олдоваї, думати про те, що в саваннїх умовах екваторїальної Африки, де розташовано мїсцезнаходження Олдоваї, та у зонї вїчної мерзлоти, звїдки по-ходять дїрїзнзкї знахїдки, ексталає аналогїчна або близька еволуцїйна ситуацїя, нїяк не можна. Матерїали Дїрїнга виникли в дїаметральню протилежних природно-клїма-тичних умовах, і це надає їм особливїй характеристики, яка на всїх етапах дослїдження мусить враховуватїсь повною мїрою. Правда, цї ознаки безпосередню не вїдбива-

ються в формально-типологічних показниках, тобто морфології кам'яних виробів. Але вони як і інші системні характеристики, вимагають серйозної уваги, бо в теоретичних побудовах саме останні відіграють провідну роль.

По-друге, очевидне не є істинне. Наукова істина завжди далека від очевидності, вона глибоко прихована і її не можна відтворити шляхом безпосереднього спостереження. Як свідчить історія науки, очевидними в складних пізнавальних ситуаціях бувають, як правило, наукові ілюзії. Специфіка теоретичного дослідження полягає саме у тому, щоб за видимою ілюзорністю очевидного віднайти глибоко приховані закономірності розвитку. Для Ю. О. Мочанова однієї лише поверхової морфологічної схожості матеріалів Дірінга та Олдовая виявилось досить для висновків загальнотеоретичного порядку. Це не що інше, як так званий повний емпіризм, який під виглядом теорії завжди породжує ілюзорні висновки.

По-третє, для розв'язання проблеми антропогенезу взагалі і на принципово нових засадах зокрема, до чого прагне Ю. О. Мочанов, одних лише археологічних матеріалів недостатньо. Це надзвичайно складна комплексна міждисциплінарна проблема, котра може вирішуватись лише спільними зусиллями багатьох наук, координація яких вимагає чітких єдиних філософсько-методологічних підходів. У підході Ю. О. Мочанова всупереч цьому бачимо абсолютізацію археологічних джерел. За таких умов вузько археологічні помилки в оцінці матеріалів, породжені формально-типологічним підходом до його вивчення, з необхідністю ведуть до спотворення загальнонаукових висновків. Саме така ситуація склалась навколо запропонованої Ю. О. Мочановим концепції.

У рецензованій монографії кожен штучно оббитий камінь оцінюється як закінчене знаряддя праці, а всяка обробка каменю, навіть у найпримітивніших формах, розглядається як власне людська праця. Це надто розширений, але спрощений підхід до розуміння специфіки трудової діяльності. І якщо з великими натяжками він припустимий в емпіричних працях, то в розробках теоретичного характеру він неприпустимий. У сучасній науці як праця розглядається не будь-яка знаряддєва діяльність, але лише її вища форма; вона базується на свідомості і обов'язково включає діяльність по створенню спеціальних знарядь для виробництва інших знарядь. Виходячи з цього, про свідому людську працю можна говорити лише тоді, коли система матеріальних засобів діяльності включає не лише знаряддя для добування предметів споживання, але й спеціально створені знаряддя для знарядь.

Важливо підкреслити, що функціонування останніх є механізмом нагромадження матеріалізованого соціально-трудового досвіду людства, умовою саморозвитку суспільного виробництва, отже суспільства взагалі. Коли йдеться про знаряддя для знарядь, то маються на увазі спеціально створені знаряддя для знарядь, а не знаряддя універсального призначення або природні предмети, за допомогою яких виготовляли знаряддя для виготовлення предметів споживання. Наявність спеціальних знарядь для знарядь є показником сформованої суспільної праці, і для археології палеоліту це має важливе значення, бо виводить її на добре обгрунтовані підходи до оцінки речових джерел. Виходячи з цього, про сформовану людську працю можна говорити лише починаючи з *Homo sapiens* пізнього палеоліту. Ранній палеоліт постає як період становлення трудової діяльності, і це добре узгоджується зі становленням морфоструктури тіла людини, у тому числі мозку як органу свідомості.

Наведені вище теоретичні засади щодо розуміння соціальної специфіки праці та шляхів вивчення її генезису Ю. О. Мочанов ігнорує. До праці він підходить поверхово: праця у його розумінні це лише суто технологічний процес перетворення природних предметів за допомогою будь-яких штучних знарядь, і будь-яка обробка каменю є власне праця. Цей підхід в антропології намагався обгрунтувати В. П. Алексєєв: для нього будь-яка цілеспрямована знаряддєва діяльність є власне праця. Звідси висновок, що праця притаманна не лише гомінідам раннього палеоліту, але й їх безпосереднім попередникам австралопітекам. Він переконаний, що намагання показати якісні етапи розвитку знаряддєвої діяльності на шляху до суспільної праці припустимі лише у філософському знанні; що ж стосується конкретно-наукових досліджень, то в них, на думку В. П. Алексєєва, такі підходи взагалі не мають ніякого сенсу. По суті йдеться про виключення з теорії антропогенезу її основного смислового стрижня — становлення трудової діяльності, і тому нічого іншого крім здивування така позиція викликати не може.

Зрозуміло, що, дотримуючись таких вихідних принципів оцінки археологічних джерел, будувати позитивне знання про доісторію людства взагалі неможливо. Для Ю. О. Мочанова ситуація ускладнюється ще й тим, що в зоні вічної мерзлоти немає жодних знахідок ані виконаних мави, ані перехідних до суспільної людини проміжних форм. Доводиться дивуватись, як на підставі лише одного археологічного комплексу, в оцінці якого дуже багато незрозумілих моментів, за відсутності антропологічних свідочств Ю. О. Мочанов спромігся стати на шлях перегляду всього попереднього надбання науки про походження людства.

Правда, Ю. О. Мочанов вірить у те, що в зоні вічної мерзлоти були всі необхідні для антропогенезу природні фактори, і у цьому важливому для нього моменті припу-

скається великих прорахунків. Спробуємо це показати на прикладі формування специфічних для *Homo sapiens* механізмів терморегуляції тіла, що з огляду на значення холоду в побудовах Ю. О. Мочанова, набуває особливої ваги.

Притаманна *Homo sapiens* система терморегуляції є суто біологічним фактором, але він має величезний вплив на всю систему організації штучного соціального середовища людства. Прив'язаність людських поселень до води, специфіка людського харчування, необхідність створення жител та виробничих приміщень, виготовлення взуття та одягу — це і багато іншого, що в сумі складає людську культуру, неможливо зрозуміти без урахування цього фактора. Тут слід підкреслити найважливішу для нашої теми тезу: характерна для людини система терморегуляції повинно могла скластись лише в теплій природній зоні. З огляду на сказане, сама постановка питання про походження людини в принципово інших умовах вічної мерзлоти викликає заперечення. Спробуємо довести це, спираючись на новітні дослідження в галузі палеоекології.

Австралопітеки, які були безпосередніми тваринними предками пралюдини спокхи антропогенезу, жили в умовах савани, і ця констатація сьогодні ні в кого не викликає сумніву, бо підтверджується солідними науковими доказами. Специфічні саванні умови існування австралопітеків, як свідчать палеоекологічні дослідження, не могли не накладати відбиток на весь подальший еволюційний розвиток гомінід на шляху до сап'єнса. Йдеться про те, що морфофункціональна структура тіла людини є такою тому, що вона почала складатись саме в умовах савани. Це надзвичайно важливий момент для розуміння шляхів становлення людства, і він не може не враховуватись при намаганні віднайти якісь інші — позаафриканські первісні вогнища антропогенезу.

Савана характеризується жарким кліматом зі значним рівнем сонячної радіації, слабкими вітрами та низькою вологістю. На відміну від багатьох інших ссавців ранні гомініди, до яких належать і австралопітеки, не мали густого волосяного покрыву, який дозволяв би їм підтримувати необхідний температурний режим за досить високих температур зовнішнього середовища. Це означає, що для існування в жарких умовах австралопітеки мусили мати надійні внутрішні механізми подолання теплового стресу, тобто добре вирацьовану систему терморегуляції.

Живі істоти підтримують необхідний рівень терморегуляції різними шляхами. Важливими чинниками є збільшення площі поверхні тіла відносно його загального об'єму; розширення мережі периферійних кровоносних судин; зменшення рухливої активності в теплі години доби і формування на цій основі нічного способу життя; збільшення інтенсивності дихання тощо. Кожен з цих способів має недоліки і не має виняткового пристосувального значення. На практиці буває так, що подолання теплового стресу відбувається за рахунок поєднання кількох названих чинників.

Що ж сталося з австралопітеками, коли їх генетичні попередники переселились з тропічних лісів до савани і опинились у новій для них екосистемі? Відбулось певне подовження кінцівок відносно загальної довжини тіла. Накреслилась тенденція до збільшення його розмірів. Дещо розширилась мережа периферійних судин, але оскільки маса мозку постійно збільшувалась і вимагала збільшення притоку крові до нього, цей фактор не мав серйозного терморегулятивного значення. Не могло мати місця вдосконалення терморегуляції за рахунок зниження денної активності, оскільки опинившись у савані австралопітеки змушені були вступити в гостру конкурентну боротьбу з іншими тваринами. Не міг мати великого значення фактор зростання частоти дихання, оскільки він взагалі має не постійний, а короткочасний вплив. Певною мірою вплинув на механізм терморегуляції перехід до двоногого пересування, оскільки при вертикальному положенні тіла воно одержує менше сонячної радіації, ніж тіло тварин, котрі пересуваються на чотирьох кінцівках.

Таким чином, усі перелічені фактори не могли кардинальним чином забезпечити створення нової системи терморегуляції, отже вирішити питання про надійне пристосування австралопітеків до нових екологічних умов. Доведено, що тут головну роль відіграла інтенсифікація потовідділення. Саме вона в умовах підтримання високої дієвої активності забезпечила успіх у конкурентній боротьбі австралопітекових стад за виживання. Але це було пов'язано зі значними складнощами: інтенсифікація потовідділення збільшила залежність організму від води, якої він вимагав багато, регулярно, часто і невеликими дозами. Не випадково, що місцезнаходження австралопітеків та пралюдей, які прийшли їм на зміну, завжди прив'язані до джерел води².

Залежність австралопітеків від споживання води значною мірою визначила спосіб життєдіяльності людини протягом всього наступного часу. Не втратила вона значення і сьогодні. Отже, коли ми говоримо, що *Homo sapiens* несе на собі відбиток саванного походження далеких тваринних предків, то це не просто слова, а важлива констатація залежності будови і функцій тіла людини від тих екологічних умов, в яких розпочався процес її становлення кілька мільйонів років тому.

Проблема захисту тіла австралопітеків предків людини від перегріву, розширення ареалу пошуку їжі, забезпечення водою тісно пов'язані між собою. Зростаюча конкуренція з іншими тваринами у боротьбі за їжу вимагала високих енергетичних витрат, і щоб подолати тепловий стрес, треба було ще більше вживати води, а це, у

свою чергу, ще більше прив'язувало їх до джерел води. Вода стає важливим чинником усієї системи життєдіяльності — формування території розселення, складання прийомів і методів мисливства, збиральництва тощо. До сказаного слід додати, що все це відбувалось на тлі екологічних перебудов впродовж шести мільйонів років існування гомінід, два останні з яких припадає на антропогенез.

Австралопітеки, зародившись у Східній Африці, з плином часу освоїли південь Африканського континенту і дали початок пралюддині, яка, продовжуючи розселення, освоїла північні широти і на межі приблизно один млн. років тому досягла євразійського континенту.

Що ж це дає для розуміння тих новацій, з якими виступає Ю. О. Мочанов? Досить глибоко усвідомити тісну залежність життєдіяльності австралопітеків і породжених ними перших пралюдей від саванної екосистеми, а також вплив цього фактору на подальший історичний розвиток людства, щоб зрозуміти усю теоретичну безпідставність постановки питання про те, що первісне вогнище олюдення могло мати місце в інших екосистемах, тим більше у таких специфічних як вічна мерзлота. Виникнення сапієнтної лінії еволюційного розвитку в екосистемі вічної мерзлоти принципово неможливе, як принципово неможливе переселення сюди ранніх гомінід з екваторіальної зони Африки. Але якщо її припустити нереальною можливістю олюдення на основі якихось інших викопних мавп, пристосованих до екологічних умов вічної мерзлоти, то еволюційним результатом цього процесу міг бути не сапієнс, а істота з зовсім іншою системою терморегуляції і отже з іншими морфофункціональними характеристиками тіла. А відтак — і з принципово іншими характеристиками культури.

Таким чином, до сапієнса могла привести лише та еволюційна гілка розвитку ранніх гомінід, яка склалась у екваторіальній екосистемі. Освоєння нових, високих географічних широт африканського, а потім євразійського континентів відбувалось поступово відповідно до процесу становлення суспільного виробництва. Саме за рахунок становлення праці як нового способу адаптації до природи пралюдина формувала штучне середовище свого існування і тому не вимагала змін у системі терморегуляції, яка залишилась назавжди такою, якою склалась у біологічних попередників пралюддини. Протягом антропогенезу зміни відбуваються у тих органах тіла, які безпосередньо пов'язані з працею, перш за все тих, які трансформуються у природні органи праці — мозок та руки. Чим більшого розвитку досягає праця, що формується, тим більш відмінні від африканських саван території освоює пралюдина. Завершення процесу становлення праці як суто соціального адаптивного механізму пристосування до природи дозволяє сформувати людині завершити освоєння практично всіх територій Старого Світу. Але, підкреслимо ще раз, що всі подальші зміни у будові тіла пралюддини та формування суто соціальних адаптивних механізмів пристосування до природи відбувались на міцному ґрунті тих еволюційних здобутків, які сформувались у ранніх гомінід у екваторіальній зоні Африки. Думати, що у діаметрально протилежних екосистемах, якими є африканська савана та вічна мерзлота, могли мати місце однакові еволюційні результати — поява сапієнса — означає припускати, що розвиток тваринних попередників пралюддини і самої пралюддини відбувався у безповітряному просторі, а не у реальних екосистемах, де задіяні численні кліматичні, географічні, флористичні, фауністичні та інші чинники.

Таким чином, маємо можливість констатувати основну помилку Ю. О. Мочанова: він зосередив усю увагу на суто формально-типологічних характеристиках речових знахідок, котрі мають відношення до розвитку праці, але не враховував, що виникнення праці і людини тісно пов'язані з численними природними факторами, об'єднаними у цілісну екосистему. Вода для істоти, яка зробила лише перші кроки на шляху до суспільної людини, була визначальним чинником її життєдіяльності, але в умовах вічної мерзлоти принаймні половину року вона мусила обходитись без неї, чого припустити ніяк не можна. Думати, що пралюдина могла одержувати воду зі снігу та льоду, теж не можна, бо для цього треба було мати вогонь. Освоєння вогню — досить складний процес, і він не відомий на оздовайській стадії розвитку. Фактично Ю. О. Мочанов ставить дрізеньку пралюддину в умови, які для неї означали вірну і неминучу смерть.

Маємо можливість заявити, що вогнище антропогенезу у вічній мерзлоті — це висновок, який не має наукової вартості і може оцінюватись як курйоз, що народився, як це часто буває, в гонитві за сенсацією. Тим більше, що кісткових залишків викопних мавп та найдавніших пралюдей у зоні вічної мерзлоти немає. Оцінка археологічних знахідок, виявлених Ю. О. Мочановим, вимагає надзвичайної обережності і врахування всіх факторів розвитку, включаючи і екологічні. Опора лише на формально-типологічні ознаки археологічного матеріалу у такій важливій комплексній міждисциплінарній проблемі, якою є теорія антропогенезу, до істини не веде: вона може лише породити ілюзії, які не витримують серйозної наукової перевірки.

Для своєї монографії Ю. О. Мочанов як епіграф взяв вислів Ж.-Б. Ламарка: «Людина, маючи справу з фактами, приречена вичерпати всі помилки, перш ніж оволодіти істиною». Епіграф підібрано досить вдало. Ю. О. Мочанов припустився багатьох теоретичних помилок і створив суперечливу конструкцію, яка вимагає серйоз-

ного перегляду на шляху до істини. Сучасна методологія стверджує, що на істинність може претендувати лише та наукова концепція, котра логічно вписується в широкі теоретичні полісистеми. У випадку з рецензованою монографією все сталося навпаки: її основні висновки суперечать всій сумі теоретичних надбань науки про людину та її місце в світі.

За оригінальністю думки автора книги приховується надто приблизне, по суті буденне розуміння ним основоположних характеристик соціального і біологічного життя людини, котре є достатнім для організації нашого повсякденного життя, але замалім для теоретичних досліджень. Звідси випливають помилки, які не дозволяють йому ввійти на шлях об'єктивного відтворення праісторії людства. Ю. О. Мочанов цілком щиро стверджує, що він спирається на факти і тільки факти, але чомусь не усвідомлює того, що будь-які показники лише тоді набувають статусу наукових фактів, коли вони інтерпретуються з точки зору певної теоретичної концепції. Факти як такі, поза концептуальним осмисленням — це ілюзія об'єктивності, і не розуміння цього — означає стати на шлях створення наукових забобонів.

Завершуючи розгляд монографії, можна було б ще раз сказати, що вона написана на низькому теоретичному рівні і тому не може вважатись здобутком науки. Але це було б не зовсім вірно. Справа у тому, що для окреслення шляхів поступального розвитку наукової думки важливе значення мають не лише праці, в яких формулюються принципово нові теоретичні завдання або вирішуються старі проблеми, але й роботи, які найповнішою мірою відбивають кризові явища в науці. До таких праць належить і монографія Ю. О. Мочанова. Ті помилки та недоречності щодо теорії походження людства, які розкидані по сторінках різних археологічних видань, у цій монографії знайшли свій концентрований і дуже наочний вияв. Тут і відвертий філософський нігілізм, і пануючий в археології палеоліту невиправданий монополізм на вирішення проблеми походження праці, і нерозуміння міждисциплінарного характеру питання походження людства, що вимагає від археології палеоліту нетрадиційних методологічних зусиль, і широке цитування робіт, котрі не стосуються безпосередньо проблеми і лише створюють видимість солідної аргументації, і нестримний потяг до сенсаційності. У результаті стає ясно те, що сталося: висновки Ю. О. Мочанова не сприймають не лише фахівці, які послідовно відстоюють теоретичний рівень розробки проблеми, але і ті археологи, котрі, як і сам автор книги, не виходять за межі суто емпіричного її бачення. Це ознака серйозної кризи. Книга Ю. О. Мочанова, як жодне інше археологічне видання з питань походження людства, демонструє необхідність серйозних зрушень у методичній оцінці археологічних джерел, бо ми дійшли до краю, і торованою дорогою далі рухатись нікуди.

На останній сторінці своєї монографії Ю. О. Мочанов стверджує, що людський розум не міг з'явитись шляхом тривалого еволюційного розвитку. На його переконання, «розум з'являється на планеті Земля, після майже чотиримільярдної еволюції органічного світу, раптово і, як свідчать найдавніші знаряддя людини в Африці та Північній Азії, в розвиненому вигляді» (с. 172). Спрощене розуміння праці як такої та ігнорування проблеми її становлення в антропогенезі приводить Ю. О. Мочанова до ігнорування проблеми генезису людського інтелекту і зводить виникнення цих найважливіших соціальних феноменів до раптового і незрозумілого з позицій історизму миттєвого акту. Як бачимо, в уяві автора цитованих слів і суспільна людина, і культура як сукупність матеріальних та духовних умов її існування з'являються раптово, причому не в генетично вихідних формах, а в готовому розвиненому вигляді. Це означає, що антропогенез як тривалий і надзвичайно складний процес становлення людства викреслюється з його власної історії.

Закінчуючи монографію, Ю. О. Мочанов пообіцяв наступну книгу присвятити походженню людського розуму. Якщо ця книга буде написана у такому ж теоретико-методологічному ключі, то нам залишається лише постівчувати її читачам і самому автореві.

Примітки

¹ Алексеев В. И. Становление человечества. — М., 1984. — С. 129, 130, 135.

² Флули Р. Еще один неповторимый вид. Экологические аспекты эволюции человека. — М., 1990. — С. 135—141.